

تحقیق و تنقید

جناب غازی عزیز
(قسط ۳)

حقیقت محمدیہ اور نور محمدی کی حقیقت

اب مولانا عبدالحی مرہوم کی دوسری بیان کردہ حدیث پیش ہے جو کہ حضرت ابن عباسؓ سے مروی ہے یعنی:

”أَوْحَى اللَّهُ إِلَى عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ بِالْحَقِّ أَنِّي مَكِّنْتُ لَهُ الْجِبَتَيْنِ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُ الْبَنَاءَ وَأَوْحَىٰ إِلَيْهِ أَنْ يَخْرُجَ مِنْ بَطْنِ الْكَافَرِينَ وَالْجَبَّتَيْنِ الَّتِي يُضَيِّقُ لَهَا الْغَوَاكِرُ فَاسْتَخَارَ اللَّهَ تَعَالَىٰ فِيهَا فَنَزَلَ عَلَىٰ رَبِّهِ السَّامِيُّ الْمُسْمَّىٰ مُحَمَّدٌ فَأَنَّ يَلْقَىٰ رَبَّهُ بِالْبُقْعَةِ الْمُبِينَةِ وَاتَّخَذَ مِنْ دُونِهِ آلَةً مَوْلًى وَلَا يَدْرِي مَا خَلَقَتْ آدَمَ وَلَا الْجِنَّةَ وَلَا الشَّارَ الْخَبِيرُ“

اسے حاکم نے اپنی مستدرک میں وارد کیا ہے اور مزابا ہے کہ: "یہ صحیح الاسناد ہے" علامہ البرماج محمد سعید سیونی الزغلول (صاحب موسوعة اطراف الامایة النبویة الشریفہ) فرماتے ہیں: "لیکن شیخین نے اس کی تخریج نہیں کی ہے علامہ ذہبی فرماتے ہیں: میرا گمان ہے کہ یہ موضوع ہے" حضرت ابن عباسؓ کی حدیث: "أَوْحَى اللَّهُ تَعَالَى إِلَى عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ لَوْلَا مُحَمَّدٌ مَا خَلَقْتُ آدَمَ وَلَقَدْ خَلَقْتُ الْعَرْشَ فَأَضْطَرَبَ فَكَبَّتْ عَلَيْهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ فَسَكَتَ" کی تخریج حاکم نے بطریق "عَمْرُو بْنُ أَوْسٍ الْأَنْصَارِيِّ ثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي عَمْرٍو بَعَثَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ يَه" کی ہے۔ اس کو امام ابن الجوزیؒ نے بھی "الوفاء باحوال المصطفى" میں بلا سند و بلا تنقید وارد کیا ہے۔ اگرچہ حاکم نے اس کو بھی روایت کرنے کے بعد "صحیح الاسناد" قرار دیا ہے لیکن یہ حدیث بھی "ضعیف" ہے۔ بخرد مولانا عبدالحی مکھنوی مرحوم فرماتے ہیں: "اس کی سند میں عمرو بن اوس موجود ہے جس کے بارے میں علم نہیں کہ وہ کون ہے" علامہ ذہبیؒ فرماتے ہیں: "میرا گمان ہے کہ

١٩٥ هـ، مش على الآثار المرفوعة للزعماء ١٢٥

۹۲ سے مستدرک حاکم ج ۲ صفحہ ۴۱۴-۴۱۵

٢٩٣ الوفاة باحوال المصطفى لابن الجوزي ج ١ ص ٣٢-٣٢

٩٢ الآثار المرفوعة في الأخبار الموضوعة ص ٢٢

اسے سعید سے بیان کرتا موضوع ہے: ”اس کی سند میں سعید بن ابی عروبہ سے روایت کرنے والا راوی عمرو بن اوس الانصاری ہے جس کے متعلق علامہ ذہبیؒ فرماتے ہیں کہ ”مجمول الحال ہے اور منکر خبر لانا ہے“ پھر علامہ ذہبیؒ نے اس حدیث کو مثال کے طور پر پیش کرتے ہوئے فرمایا ہے کہ ”میرا گمان ہے کہ یہ موضوع ہے“، حافظ ابن حجر عسقلانیؒ نے بھی علامہ ذہبیؒ کی رائے سے اتفاق کیا ہے جیسا کہ لسان المیزان میں مذکور ہے۔ علامہ محمد ناصر الدین الالبانیؒ فرماتے ہیں: ”اس کو مرفوعاً بیان کرتے کی کوئی اصل نہیں ہے، کیونکہ یہ حدیث موقوفاً مروی ہے“۔

مولانا عبدالحی نے دہلی کی جس مرفوع روایت کا اوپر ذکر کیا ہے یعنی: ”أَتَانِي جِبْرِيلُ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ كَوَلَاكَ مَا خَلَقْتُ الْجَنَّةَ وَكَوَلَاكَ مَا خَلَقْتُ السَّمَاءَ“ تو یہ کنز العمالؒ میں موجود ہے۔ ملا علی القاریؒ نے بھی اسے اپنی ”الموضوعات الکبریٰ“ میں توقیر کرتے ہوئے نقل کیا ہے، لیکن علامہ شیخ محمد ناصر الدین الالبانی حفظہ اللہ اسے ”ضعیف“ قرار دیتے ہیں جیسا کہ اوپر معنوی صحت پر تنقید کے ضمن میں گزر چکا ہے۔

”اگر محمد صلی اللہ علیہ وسلم نہ ہوتے تو یہ کائنات پیدا نہ ہوتی“ یا اس مضمون کی جتنی بھی روایات بیان کی جاتی ہیں اُن پر تبصرہ فرماتے ہوئے علامہ شیخ الاسلام احمد بن عبدالحلیم ابن تیمیہ (دم ۷۲۸ھ) فرماتے ہیں:

”بے شک محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بنی آدم کے سردار ہیں، تمام سے افضل و اکرم مخلوق۔ پس کہنے والا کتنا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کی وجہ سے ہی یہ عالم پیدا کیا ہے یعنی اگر آپ نہ ہوتے تو نہ عرش پیدا ہوتا نہ کرسی، نہ آسمان نہ زمین، نہ سورج نہ چاند۔ وغیرہ، لیکن یہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی کوئی حدیث نہیں ہے“

۹۵ میزان الاعتدال للذہبی ج ۲ ص ۲۲۶

۹۶ سلسلۃ الاحادیث الضعیفۃ والموضوعۃ للالبانی ج ۱ ص ۲۹۸

۹۷ کنز العمال حدیث نمبر ۳۲۰۲۵

۹۸ الاسرار المرفوعۃ فی الاخبار الموضوعۃ للقاری ص ۱۹۴ طبع دار الکتب العلمیہ بیروت ۱۹۸۵ھ

۹۹ سلسلۃ الاحادیث الضعیفۃ والموضوعۃ للالبانی ج ۱ ص ۲۹۹-۳۰۰

ترجمہ نہ ضعیف اور نہ ہی حدیث کا علم رکھنے والوں میں سے کسی ایک نے بھی اس کو نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے نقل کیا ہے۔ یہ نہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے مروی ہے اور نہ ہی صحابہ سے اس کا منقول ہونا معروف ہے۔ بلکہ یہ ایک ایسا کلام ہے جس کے کہنے والے کا کسی کو کوئی علم نہیں ممکن ہے کہ کسی نے ان آیات کی تفسیر کی بناء پر ایسا کہا ہو، اِنَّ اللّٰهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ جَنَّۃً، (ترجمہ: اور تمام چیزوں کو اللہ تعالیٰ نے تمہارے لیے مسخر کر رکھا ہے جو کچھ آسمانوں میں اور جو کچھ زمین میں ہے) اور "وَسَخَّرَ لَكُمْ الْفَلَکَ لِتَجْرٰی فِی الْبَحْرِ بِاَمْرِہٖ" وَسَخَّرَ لَكُمْ الْاَنْهَارَ وَسَخَّرَ لَكُمْ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لِیَبَیِّنَ وَسَخَّرَ لَكُمْ الَّیْلَ وَالنَّهَارَ وَاتَّخَذَ مِنْ کُلِّ مَآءٍ لَّمۡوۃً وَاِنَّ نَعۡدَآ لِنَعۡمَتِ اللّٰہِ لَا تُحْصُوہَا (ترجمہ: اور تمہارے نفع کے واسطے کشتی کو مسخر بنایا کہ وہ خدا کے حکم سے دریا میں چلے اور تمہارے نفع کے واسطے نروں کو مسخر بنایا اور تمہارے نفع کے واسطے سورج اور چاند کو مسخر بنایا جو ہمیشہ چلتے ہی میں رہتے ہیں اور تمہارے نفع کے واسطے رات اور دن کو مسخر بنایا اور جو جو چیز تم نے مانگی تم کو ہر چیز دی اور اللہ تعالیٰ کی نعمتیں اگر شمار کرنے لگو تو شمار میں نہیں لاسکتے) یا اسی طرح کی اور دوسری آیات جن میں واضح طور پر یہ بیان کیا گیا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان تمام مخلوقات کو بنی آدم کے لیے پیدا کیا ہے۔ اور معلوم و مشہود ہے کہ بے شک اللہ تعالیٰ کی اس میں ایک عظیم حکمت ہے۔ اس کے علاوہ سب سے بڑی بات یہ ہے کہ اس نے بنی آدم پر ان چیزوں کی منفعت کو واضح کر دیا اور انہیں تمام بنی آدم کے لیے نعمت بنا دیا ہے۔ پس اگر کوئی کہے کہ "اس وجہ سے ایسا کیا" تو اس کا یہ قول اس امر کا متقاضی نہیں ہوتا کہ اس میں کوئی دوسری حکمت نہیں ہو سکتی۔ اسی طرح کسی کہنے والے کا یہ قول کہ: "اگر ایسا نہ ہوتا تو یہ پیدا نہ ہوتا" اس امر کا متقاضی نہیں ہے کہ ایسا

تلاہ سورۃ لقمان: ۲۰

تلاہ سورۃ ابراہیم: ۲۲ تا ۲۴

کرنے میں کوئی دوسری عظیم حکمت نہیں ہو سکتی بلکہ یہ قول اس امر کا بھی متقاضی ہے کہ محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بنی آدم میں سب سے افضل و صالح ہیں، ان کی تخلیق نایت درجہ مطلوب اور حکمت بالغہ مقصودہ تھی چنانچہ محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی صورت میں اس انتہائی درجہ کمال کو حاصل کیا گیا۔ مثلاً

”وَلَوْلَا مُحَمَّدٌ مَا خَلَقْتُكَ“ کی تائید کے لیے حضرت آدم علیہ السلام کی تخلیق سے قبل حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم اور ان کی نبوت کے وجود کو بھی بیان کیا جاتا ہے۔ اس سلسلہ میں یور روایات بیان کی جاتی ہیں ان کی ایک طویل فہرست ہے، جن میں کچھ حسن، کچھ ضعیف اور کچھ موضوع ہیں۔ عموماً بیان کی جانے والی روایات اس طرح ہیں:

- ۱۔ ”كُنْتُ نَبِيًّا وَاَدَمُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالْعِلَيْنِ“
”میں نبی تھا اس وقت جبکہ آدمؑ پانی اور گارے کے بیچ تھے۔“
- ۲۔ ”كُنْتُ نَبِيًّا وَلَا اَدَمُ وَلَا مَاءٌ وَلَا طِينٌ“
”میں نبی تھا اس وقت جبکہ نہ آدمؑ تھے نہ پانی اور نہ گارا۔“
- ۳۔ ”كُنْتُ اَوَّلَ النَّبِيِّينَ فِي الْخَلْقِ وَاٰخِرَهُمْ فِي الْبَعْثِ“
”میں خلقت میں اول النبیین تھا اور بعثت کے لحاظ سے آخری نبی ہوں۔“
- ۴۔ ”كُنْتُ اَوَّلَ النَّاسِ فِي الْخَلْقِ وَاٰخِرَهُمْ فِي الْبَعْثِ“
”میں خلقت میں پہلا انسان تھا اور بعثت میں آخری نبی ہوں۔“
- ۵۔ ”اِنِّي عِنْدَ اللَّهِ لَمَكْتُوبٌ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَاِنَّ اَدَمَ مُجَدِّلٌ فِي طِينَتِهِ“
”میں اللہ کے نزدیک خاتم النبیین لکھا جا چکا تھا جب کہ آدمؑ اپنے گارے میں پڑے ہوئے تھے۔“

- ۶۔ ”كُنْتُ نَبِيًّا وَاَدَمُ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ“
”میں نبی لکھا جا چکا تھا جبکہ آدمؑ روح اور جسم کے بیچ تھے۔“
- ۷۔ ”كُنْتُ نَبِيًّا وَاَدَمُ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ“
”میں نبی تھا جبکہ آدمؑ روح اور جسم کے بیچ تھے۔“

ان میں سے پہلی دو روایتیں جو اس طرح ہیں: ”کُنْتُ يَكِيْنًا وَاَدْمُ يَكِيْنِ الْمَاءِ وَ
الْطَّيْنِ“ اور ”كُنْتُ يَكِيْنًا وَاَدْمُ وَاَدْمُ وَاَدْمُ وَاَدْمُ وَاَدْمُ“ ان کے متعلق مولانا عبدالممنون
لکھنوی مرحوم فرماتے ہیں:

”علامہ سخاویؒ نے المقاصد الحسنہ فی بیان کثیر من الاحادیث المشترة علی الالسنۃ
میں اور علامہ سیوطیؒ نے الدرر المشترة فی الاخبار المشترة“ میں اور بعض دوسروں نے
بھی اس بات کی تصریح کی ہے کہ یہ احادیث ان الفاظ کے ساتھ موضوع ہیں۔
امام حاکمؒ کے نزدیک ان کی مستدرک میں یہ ثابت ہیں اور انہوں نے ان کی تصحیح
بھی کی ہے۔“

علامہ ابن عراق الکتانیؒ فرماتے ہیں: ”امام ابن تیمیہؒ نے ان دونوں احادیث کو موضوع قرار دیا ہے۔
علامہ اسماعیل عجلونیؒ اول الذکر حدیث کے متعلق تحریر فرماتے ہیں: ”یہ ان الفاظ کے ساتھ کہیں نہ مل
سکی لیکن علقمیؒ نے شرح الجامع الصغیر میں اس کی صحت بیان کی ہے۔“ علامہ شیبانیؒ فرماتے ہیں:
”ہمارے شیخ فرماتے ہیں کہ میں اس (اول الذکر) حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ واقف نہیں ہوں۔
ثانی الذکر حدیث اول الذکر پر زیادتی کی گئی ہے جس کے متعلق ابن حجرؒ نے ایک استفتاء کے
جواب میں فرمایا ہے کہ یہ زیادتی ضعیف ہے لیکن جو اس سے قبل روایت ہے وہ قوی ہے۔“
علامہ نور الدین ابوالحسن السمهودیؒ (م ۹۱۱ھ) نے بھی ”الغماز علی التماز“ میں حافظ ابن حجر عسقلانیؒ کا یہ
قول نقل کیا ہے۔ علامہ شمس الدین ابوالخیر محمد بن عبد الرحمن السخاویؒ (م ۹۱۲ھ) فرماتے ہیں: ”میں
اس (اول الذکر) حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ واقف نہیں ہوں کچھ کہ اس میں یہ زیادتی دیکھ کر آخر الذکر
حدیث کے متعلق حافظ ابن حجر عسقلانیؒ کا اوپر درج کیا ہوا قول نقل کرتے ہیں۔“ علامہ بدر الدین ابی

۱۱۱۱ھ الآثار المفردة فی الاخبار الموضوعه ص ۴۵

۱۱۱۲ھ تنزیة الشریعة المفردة لابن عراق ج ۱ ص ۴۱

۱۱۱۵ھ کشف الخفاء للعجلونی ج ۲ ص ۱۴

۱۱۱۶ھ تمیز الطیب للشیبانی ص ۱۲

۱۱۱۷ھ الغماز علی التماز فی الموضوعات المشہورات لاسمہودی ص ۱ طبع دار الکتب العلمیہ بیروت ۱۹۸۶ھ

۱۱۱۸ھ المقاصد الحسنہ فی بیان کثیر من الاحادیث المشترة علی الالسنۃ للسخاوی ص ۲۲ طبع دار الکتب

العلمیہ بیروت ۱۹۷۹ھ

عبداللہ محمد بن عبداللہ الزکریؒ (م ۹۳ھ) فرماتے ہیں کہ ”ان الفاظ کے ساتھ اس کی کوئی اصل نہیں ہے۔“ ملا علی القاریؒ، علامہ عجونیؒ اور علامہ عبدالرحمن مبارکپوری رحمہم اللہ نے بھی علامہ سخاویؒ، علامہ ابن حجر عسقلانیؒ اور زکریؒ کے اقوال ہی نقل کرتے پر اکتفا کیا ہے۔ علامہ سیوطیؒ نے ان دونوں احادیث کو ”الاحادیث الموضوعۃ“ کے ذیل میں ذکر کیا ہے۔ علامہ عجونیؒ فرماتے ہیں کہ: ”علامہ سیوطیؒ نے الدرر المشترکہ میں فرمایا کہ عوام نے (آخر الذکر) حدیث کے الفاظ کا از خود اضافہ کر لیا ہے، اس کی بھی کوئی اصل نہیں ہے، لیکن ملا علی القاریؒ کا دعویٰ ہے کہ باعتبار الفاظ اس روایت کی کوئی اصل نہیں لیکن باعتبار معنی یہ صحیح ہے۔“ علامہ حافظ ابن تیمیہؒ نے ان روایات کے الفاظ اور ان کی معنوی حیثیت دونوں پر بحث کرتے ہوئے ان کا بطلان کیا ہے۔ چنانچہ فرماتے ہیں:

”اس کی کوئی اصل نہیں ہے نہ نقلاً اور نہ ہی عقلاً۔ لہذا محدثین میں سے کسی ایک نے بھی اس کا تذکرہ نہیں کیا ہے۔ اس کا معنی باطل ہے کیونکہ آدم علیہ السلام پانی اور گارے کے بیچ نہیں تھے کیونکہ طہین یعنی گار پانی اور مٹی کو ہی کہتے ہیں۔ پانی اور گارے کے بیچ کے بچلے آپ روح اور جسد کے درمیان تھے۔“

علامہ زرقانیؒ بھی ان دونوں احادیث کے متعلق تحریر فرماتے ہیں: ”امام سیوطیؒ نے الدرر میں صراحت کی ہے کہ ان دونوں احادیث کی کوئی اصل نہیں ہے اور آخر الذکر حدیث عوام کی طرف سے کی گئی زیادتی ہے۔“ محدث عصر علامہ شیخ محمد ناصر الدین الالبانی حفظہ اللہ نے بھی ان دونوں احادیث کو ”موضوع“ قرار دیا ہے۔ علامہ شیخ عبداللہ محمد الصدیق (استاذ حدیث بجامعۃ الازہر) نے بھی اپنی کتاب ”الاحادیث المنتفۃ فی فضائل رسول اللہ“ میں ان احادیث پر علمی بحث درج کی ہے۔ نیز علامہ طاہر بیٹیؒ کی ”تذکرۃ الموضوعات“ اور امام ابن تیمیہؒ کی ”احادیث القصاص“ بھی اس ضمن میں قابل مراجعت ہیں۔

قلہ الآلی المنشورۃ فی الاحادیث المشہورۃ المعروفہ بتذکرۃ فی الاحادیث المشترکہ للزکریؒ ص ۱۲ طبع دارالکتب العلمیہ بیروت ۱۹۸۶ھ ص ۱۵ الاسرار المرفوعۃ فی الاخبار الموضوعۃ للقاریؒ ص ۱۵ و کشف الخفاء للعجونیؒ ج ۲ ص ۱۶۹-۱۷۰ و تحفۃ الاحوذی لمبارکفوریؒ ج ۲ ص ۲۹۳ و کبانی المرقۃ للقاریؒ و تذکرۃ فی الاحادیث المشترکہ للزکریؒ ص ۱۲ اللہ الاحادیث الموضوعۃ لسیوطیؒ ص ۲۰۳ اللہ کشف الخفاء للعجونیؒ ج ۲ ص ۱۶۹-۱۷۰ ص ۱۳ روی الکبریٰ لابن تیمیہ ص ۱۵ شرح المواہب اللدنیہ للزرقانیؒ ج ۱ ص ۳۳ ص ۱۵ سلسلۃ الاحادیث الضعیفۃ والموضوعۃ للالبانیؒ ج ۱ ص ۳۱۶-۳۱۷ ص ۱۶ تذکرۃ الموضوعات للفتنیؒ ص ۸۶ و احادیث القصاص لابن تیمیہ ص ۲۹

اب اس سلسلہ کی تیسری حدیث یعنی ”کُنْتُ اَوَّلَ النَّبِيِّينَ فِي الْخَلْقِ وَاٰخِرُهُمْ فِي الْبَعْثِ“ پیش خدمت ہے۔ اس روایت کو ابو نعیمؒ نے ”الدلائل“ میں تمام نے ”الفوائد“ میں اور ثعلبیؒ نے اپنی ”تفسیر“ میں بطریق سعید بن بشیر شافعیؒ عن الحسن بن ابی ہریرۃؒ مرفوعاً روایت کیا ہے، لیکن یحییٰ بن یونسؒ نے ”ضعیف“ میں سعید بن بشیر کو علامہ ابن حجر عسقلانیؒ نے ”ضعیف“ قرار دیا ہے، علامہ بیہقیؒ فرماتے ہیں: ”ثقة تھا لیکن اختلاط کرتا تھا“ ایک اور مقام پر لکھتے ہیں: ”شعبہ وغیرہ نے اس کی توثیق کی ہے لیکن یحییٰ اور محدثین کی ایک جماعت نے اس کی تضعیف کی ہے“ علامہ ذہبیؒ فرماتے ہیں: ”ابن معینؒ نے اس کی تضعیف کی ہے عباسؒ نے ابن معینؒ کا قول نقل کیا ہے کہ وہ کچھ بھی نہیں ہے“ فلاسؒ کا قول ہے کہ ”ابن ہمدیؒ نے پہلے اس سے روایت لی لیکن بعد میں ترک کر دیا تھا“ نسائیؒ نے اسے ”ضعیف“ بتایا ہے۔ ابن الجوزیؒ فرماتے ہیں: ”شعبہؒ اور ذہبیؒ نے اس کی توثیق کی ہے“ ابن عینیہؒ فرماتے ہیں کہ ”وہ حافظ تھا“ یعقوب ضویؒ فرماتے ہیں کہ ”ضعیف اور منکر الحدیث تھا“ ابوزرعہؒ نے اس کا ذکر ”ضعفاء“ میں کیا ہے اور کہا ہے کہ ”اس کے ساتھ احتجاج نہیں ہے“ اسی طرح الوحاتمؒ سے بھی ایک قول منقول ہے۔ حافظ ابن کثیرؒ نے بھی سعید بن بشیرؒ کی ”ضعیف“ کی ہے۔ تفصیلی ترجمہ کے لیے تقریب التہذیب لابن حجرؒ، میزان الاعتدال للذہبیؒ، تحفۃ الاحوذی للمبارکفوریؒ، مجمع الزوائد ومنیع الفوائد للبیہقیؒ، سلسلۃ الاحادیث الضعیفۃ والموضوۃ للالبانیؒ، سلسلۃ الاحادیث الصحیحۃ للالبانیؒ اور فہرست مجمع الزوائد للزغلول وغیرہ کی طرف رجوع فرمائیے۔

۱۰۰۰ الدلائل لابن نعیمؒ

۱۰۰۱ الفوائد للتمام ج ۱ ص ۱۲۶

۱۰۰۲ تفسیر للثعلبی ج ۳ ص ۹۳

۱۰۰۳ تقریب التہذیب لابن حجر ج ۱ ص ۲۹۲، میزان الاعتدال للذہبی ج ۲ ص ۱۳، تحفۃ الاحوذی للمبارکفوری ج ۲ ص ۱۶۲، مجمع الزوائد للبیہقی ج ۱ ص ۲۴۲، ج ۲ ص ۶۹، ج ۳ ص ۱۲۶، ج ۴ ص ۵۹، ج ۵ ص ۱۶۲، ج ۶ ص ۲۵، ج ۷ ص ۱۱۵، ج ۸ ص ۱۹۲، سلسلۃ الاحادیث الضعیفۃ والموضوۃ للالبانی ج ۲ ص ۱۱۵، سلسلۃ الاحادیث الصحیحۃ للالبانی ج ۱ ص ۴۴، ج ۲ ص ۳۹، و فہرست مجمع الزوائد للزغلول ج ۳ ص ۲۹۴، طبع دارالکتب العلمیہ بیروت ۱۹۸۶ء

ابو ہلالؒ نے اس حدیث کو قتادہ سے مرسلًا بیان کیا ہے لیکن اس میں حسن عن ابی ہریرہؓ کا تذکرہ نہیں ہے، اس کی تخریج ابن سعدؒ نے بھی کی ہے۔ علامہ سخاویؒ، علامہ عجلونیؒ، علامہ شیبانیؒ، علامہ سیوطیؒ، ملا علی قاریؒ اور علامہ مبارکپوریؒ بیان کرتے ہیں: "اسے ابو نعیمؒ نے الدلائل میں، ابن ابی حاتمؒ نے اپنی تفسیر میں اور ابن لالؒ نے روایت کیا ہے۔" ویلیؒ نے بھی اسے حضرت ابو ہریرہؓ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اس کے لیے مسیرۃ النخیر کی حدیث شاہد ہے۔ حافظ ابن کثیرؒ نے ابن ابی حاتمؒ کی مذکورہ بالا طریق سے آنے والی جو روایت نقل کی ہے اس میں "جَبَدًا" یعنی "جَبَدًا لَمْ" کے اضافی الفاظ موجود نہیں ہیں۔ اس روایت کو نقل کرنے کے بعد علامہ ابن کثیرؒ فرماتے ہیں کہ "اس میں سعید بن بشیرؒ ہے جس میں کہضعف ہے۔ اس روایت کو سعید بن ابی عمرو نے قتادہ سے مرسلًا اور بعض نے قتادہ سے موقوفاً بھی روایت کیا ہے۔" پھر حافظ ابن کثیرؒ فرماتے ہیں: "وَهُوَ أَشَبَّهُ" علامہ مناویؒ، ابن لالؒ اور ویلیؒ وغیرہ نے سعید بن بشیرؒ کے طریق سے آنے والی روایت کو اگرچہ درست بتایا ہے لیکن ساتھ ہی یہ وضاحت بھی کر دی ہے کہ "سعید بن بشیرؒ کو ابن معینؒ وغیرہ نے ضعیف قرار دیا ہے۔" علامہ شواکافیؒ فرماتے ہیں: "اس کے لیے شہادت ہے جس کی تصحیح حاکمؒ نے کی ہے (پھر حدیث ذکر کرتے ہیں) لیکن صنعانیؒ کا قول ہے کہ یہ موضوع ہے اور اسی طرح ابن تیمیہؒ نے بھی اسے موضوع فرمایا ہے۔" علامہ شیخ محمد ناصر الدین الالبانی حفظہ اللہ بھی اس حدیث کو "ضعیف" قرار دیتے ہیں۔ علامہ ذہبیؒ نے سعید بن بشیرؒ کے ترجمہ میں یہ حدیث نقل کرنے کے بعد اسے اس سے مروی غرائب میں سے قرار دیا ہے۔ شیخ عبد اللہ محمد الصدیق نے اس حدیث پر بھی اپنی کتاب "الاحادیث المنتقاة فی فضائل رسول اللہ" میں لائق مراجعت بحث درج کی ہے۔

۱۲۱۔ طبقات ابن سعد ج ۱ ص ۱۲۹

۱۲۲۔ المقاصد الحسنیۃ للسخاوی ص ۳۲۷ و کشف الخفاء للعجلونی ج ۲ ص ۱۶۹ والاسرار المرفوعة للقاری

ص ۱۹۹ و تحفۃ الاحوذی للمبارکپوری ج ۲ ص ۲۹۳ بحوالہ المرقاة للقاری و تمیز الطیب للشیبانی ص ۱۴۲

۱۲۳۔ فوائد المجموعہ للشوکانی ص ۳۲۶

۱۲۴۔ سلسلۃ الاحادیث الضعیفۃ والموضوعۃ للالبانی ج ۲ ص ۱۱۵

۱۲۵۔ میزان الاعتدال للذہبی ج ۲ ص ۱۳

اب چوتھی روایت ملاحظہ فرمائیں جو اس طرح ہے:

”كُنْتُ أَوَّلَ النَّاسِ فِي الْخَلْقِ وَآخِرَهُمْ فِي الْبَعْثِ“

اسے امام سیوطیؒ نے ”الصغیر“ میں قتادہ سے مرسلًا وارد کیا ہے اور ابن سعدؒ نے بھی طبقات میں اس کو روایت کیا اور اس کی صحت کی طرف اشارہ کیا ہے۔ علامہ المنطیلؒ مغلبنیؒ فرماتے ہیں: ”اس روایت کا حال اللہ ہی بہتر جانتا ہے“ لیکن علامہ منادیؒ فرماتے ہیں کہ ”اس میں بقیہ ابن ولید اور سعید بن بشیر ہی جنہیں ابن معینؒ وغیرہ نے ضعیف قرار دیا ہے“ سعید بن بشیر کا ترجمہ اور پر بیان کیا جا چکا ہے، بقیہ ابن ولید کا مختصر ترجمہ ذیل میں پیش کیا جاتا ہے:

امام دارقطنیؒ فرماتے ہیں: ”متروکین کی ایک قوم سے روایت کرتا ہے“ عیسیٰؑ فرماتے ہیں: ”جو معروفین سے روایت کرے وہ ثقہ ہے اور جو مجہولین سے روایت کرے وہ کچھ بھی نہیں ہے“ ابن حجر عسقلانیؒ اور عبد الرحمن مبارکپوریؒ فرماتے ہیں کہ ”صدوق ہے اورضعفاء کے ساتھ کثرت سے تدلیس کرتا ہے“ علامہ بیہقیؒ بیان کرتے ہیں کہ ”مدرس ثقہ ہے“ بعض مقامات پر علامہ بیہقیؒ نے اسے ”لین الحدیث“ اور ”ضعیف“ بھی لکھا ہے۔ علامہ ذہبیؒ فرماتے ہیں کہ ”ایک سے زیادہ ائمہ کا قول ہے کہ اگر ثقات سے روایت کرے تو ثقہ ہے۔ اسی طرح ایک سے زیادہ ائمہ نے اسے مدرس بتایا ہے پس اگر وہ ”عن“ کے ساتھ روایت کرے تو حجت نہیں ہے“ امام نسائیؒ فرماتے ہیں: ”اگر حَدَّثَنَا یا أَخْبَرَنَا“ کے تو ثقہ ہے“ ابن مبارک نے ”صدوق“ بتایا ہے۔ ابن عدیؒ کا قول ہے: ”اگر اہل شام سے روایت کرے تو وہ ثابت ہے“ البوہائمؒ کہتے ہیں کہ ”اس کے ساتھ احتجاج نہیں ہے“ ابو مسہرؒ فرماتے ہیں: ”بقیہ کی احادیث نقلی نہیں ہوتیں“ جو زجانیؒ کا قول ہے: ”اگر وہ ثقات سے روایت کرے تو اس میں کوئی حرج نہیں ہے“ ابن معینؒ کہتے ہیں: ”اگر معروفین سے روایت کرے تو ثقہ ہے“ اور ابن خزیمہؒ وغیرہ نے بقیہ کے ساتھ احتجاج نہیں کیا ہے۔ مزید تفصیل کے

۱۲۶ طبقات ابن سعد ج ۱ ص ۹۶

۱۲۷ کشف المنہج للعلوینی ج ۲ ص ۱۶۹-۱۷۰

۱۲۸ فیض القدر للنادی ج ۵ ص ۵۳

لیے الضعفاء والمتروکین للدارقطنی، تاریخ یحییٰ بن معین، عل لابن حنبل، التاريخ الكبير للبخاری،
التاريخ الصغير للبخاری، میزان الاعتدال فی نقد الرجال للذهبی، معرفة والتاریخ للبسی، الضعفاء
الکبیر للعقلی، الجرح والتعديل لابن ابی حاتم، مجروحین لابن حبان، کامل فی الضعفاء لابن عدی،
تهذیب تاریخ دمشق لابن عساکر، مجموع فی الضعفاء والمتروکین للسیروان، تقریب التهذیب
لابن حجر، تاریخ بغداد لمخطیب بغدادی، سیر اعلام النبلاء للذہبی، تهذیب الکمال فی سماء الرجال
لما فیہ جمال الدین ابی الجراح یوسف المزنی (م ۷۳۲ھ)، معرفة الثقات للعجلی، تحفة الاحوذی
للمبارکفوری، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد للبیهقی، فیض القدير للمناوی، فہرست مجمع الزوائد للزغل،
سلسلة الاحادیث الضعیفة والموضوعة للالبانی اور سلسلة الاحادیث الصحیحة للالبانی وغیرہ کی طرف
اب اس سلسلہ کی پانچویں حدیث: "إِنِّي رَأَيْتُ عِنْدَ اللَّهِ كَمَا كُتِبَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ
وَإِنَّ أَدَمَ مُنْجَدِلٌ فِي طِينَتِهِ" — پیش خدمت ہے مولانا عبدالحی کھڑی

۱۲۹ھ الضعفاء والمتروکین للدارقطنی ترجمہ ۶۲، تاریخ یحییٰ بن معین ج ۱ ص ۱۵۵، عل لابن حنبل ج ۱ ص ۳۸۰-۳۸۱
التاريخ الكبير للبخاری ج ۱ ص ۱۵۵، الضعفاء الصغير للبخاری ج ۲ ص ۲۸۱، معرفة والتاریخ للبسی ج ۲ ص ۲۸۱
الضعفاء الكبير للعقلی ج ۱ ص ۱۶۲، الجرح والتعديل لابن ابی حاتم ج ۱ ص ۴۳۲، مجروحین لابن
حبان ج ۱ ص ۲، تهذیب تاریخ دمشق لابن عساکر ج ۳ ص ۲۴۹، مجموع فی الضعفاء والمتروکین للسیروان ج ۳ ص ۲۹۰
تقریب التهذیب لابن حجر ج ۱ ص ۱۵۵، تهذیب التهذیب لابن حجر ج ۱ ص ۲۴۳، تاریخ بغداد لمخطیب بغدادی
ج ۱ ص ۱۲۵، سیر اعلام النبلاء للذہبی ج ۱ ص ۵۱۲، میزان الاعتدال للذہبی ج ۱ ص ۲۳، تهذیب الکمال
فی سماء الرجال للمزنی ج ۱ ص ۱۹۸، طبع مؤسسة الرسالة بیروت ۱۴۰۳ھ، معرفة الثقات للعجلی ج ۱ ص ۲۵۰،
تحفة الاحوذی للمبارکفوری ج ۱ ص ۹۵، فہرست مجمع الزوائد للزغل ج ۳ ص ۲۵۹، فیض القدير للمناوی ج ۵ ص ۵۳
مجمع الزوائد ومنبع الفوائد للبیهقی ج ۱ ص ۱۹۰، ج ۲ ص ۴۵، ج ۳ ص ۴۲، ج ۴ ص ۱۸۹، ج ۵ ص ۲۶۲، سلسلة
الاحادیث الضعیفة والموضوعة للالبانی ج ۱ ص ۱۶۸، ۱۶۹، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۱، ۲۸۲، ج ۲ ص ۱۱۰، ۸۵، ۸۸، ۱۳۵، ۱۵۱،
۱۸۱، ۱۹۸، ۲۰۲، ۳۴۴، سلسلة الاحادیث الصحیحة للالبانی ج ۱ ص ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴

مرحوم فرماتے ہیں: ”بیٹھی“ اور امام احمدؒ کے نزدیک یہ عرباض بن ساریہ سے مرفوعاً مروی ہے^{۱۳۱}۔
 شاہ عبدالحق محدث دہلویؒ اپنی کتاب ”مدارج النبوۃ“ کے خودنوشت مقدمہ میں فرماتے ہیں:
 ”آپ مرتبہ نبوت میں بھی اول ہیں، چنانچہ حدیث پاک میں ہے: ”كُنْتُ نَبِيًّا وَإِنَّ آدَمَ
 لَعُنَّ جَدِلٌ فِي طَيْبَتِهِ“ (میں اس وقت بھی نبی تھا جب کہ آدم اپنے خیمہ میں ہی تھے)^{۱۳۲}۔
 علامہ ابن الجوزیؒ نے بھی اس حدیث کو بلا سند و بلا تنقید ”الوفاء باحوال المصطفیٰ“ میں وارد
 کیا ہے۔ ملا علی قاریؒ فرماتے ہیں: ”ابن حبانؒ نے اپنی صحیح اور حاکمؒ نے عرباض بن ساریہ
 سے اس کی روایت کی ہے۔“ علامہ سخاویؒ اور علامہ عجوبیؒ بیان کرتے ہیں: ”ایک روایت
 میں ہے: ”وَإِنَّ آدَمَ لَمُنْجِدِلٌ فِي طَيْبَتِهِ“ جو صحیح ابن حبانؒ اور حاکمؒ میں عرباض بن ساریہ
 سے مرفوعاً مروی ہے (حدیث) اسی طرح امام احمدؒ اور دارمیؒ نے اپنی مسانید میں اور ابو نعیمؒ
 نے بھی اس کی تخریج کی ہے۔“ علامہ بیہقیؒ فرماتے ہیں: ”امام احمدؒ نے اسے کئی اسانید
 کے ساتھ روایت کیا ہے، اسی طرح بزارؒ اور طبرانیؒ نے بھی اسے روایت کیا ہے لیکن امام احمدؒ
 کی اسانید میں سے صرف ایک اسناد کے رجال (سعید بن سوید کے علاوہ) رجال الصحیح
 ہیں، اور سعید بن سوید کو بھی ابن حبانؒ نے ثقہ قرار دیا ہے“^{۱۳۳}۔

علامہ ابن تیمیہؒ اس حدیث کی شرح میں فرماتے ہیں: ”اس حدیث سے مراد یہ ہے
 کہ میری نبوت اس وقت ہی لکھ دی گئی تھی جب کہ آدم علیہ السلام میں روح بھی نہیں پھونکی
 گئی تھی، جس طرح کہ اللہ تعالیٰ اپنے ہر بندہ کا رزق، موت، عمل، شقی یا سعید ہونا وغیرہ
 جنین کی تخلیق اور اس میں روح ڈالنے سے قبل ہی لکھ دیتا ہے“^{۱۳۴}۔

۱۳۱ الاشارة المرفوعة ص ۵۵

۱۳۲ خودنوشت مقدمہ ”مدارج النبوۃ“ مصنفہ شاہ عبدالحق محدث دہلوی ص ۱

۱۳۳ الوفاء باحوال المصطفیٰ لابن الجوزی ج ۱ ص ۳۳

۱۳۴ اطلال سر المرفوعة فی الاخبار الموضوعة للقاری ص ۱۹

۱۳۵ المقاصد الحسنة للسخاوی ص ۳۲، کشف الوفاء للعجوبی ج ۲ ص ۱۶۹-۱۷۰

۱۳۶ مجمع الزوائد للبیہقی ج ۸ ص ۲۲۳

۱۳۷ مجموع فتاویٰ ابن تیمیہ ج ۸ ص ۹۸-۹۹

چھٹی حدیث میں مروی ہے: "کُتِبَتْ نَبِيًّا وَادْمُرَ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ" اس حدیث کی تخریج امام احمد نے اپنی "مسند" اور "السنة" میں، ابن ابی عاصم نے "السنة" میں، البیہقی نے "الحلیۃ" اور اخبار اصہبان "ابن ابی نعیم" میں، امام بخاری نے اپنی "تاریخ" میں، ابن سعد نے "طبقات" میں کی ہے۔ یعنی اور ابن السکن نے بھی اسے وارد کیا ہے۔ امام حاکم نے اس کی "صحیح" بیان کرتے ہیں۔

اب اس سلسلہ کی آخری حدیث پیش ہے یعنی "کُتِبَتْ نَبِيًّا وَادْمُرَ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ" علامہ شوکانی فرماتے ہیں: "حاکم نے اس کی تصحیح فرمائی ہے، لیکن صنعانی کا قول ہے کہ یہ موضوع ہے اور ایسا ہی ابن تیمیہ سے بھی منقول ہے" ملا علی قاری اور علامہ شیبانی فرماتے ہیں: "یہ حدیث مبسوط الفخر سے مروی ہے۔ امام احمد اور امام بخاری نے اپنی تاریخ میں اس کی تخریج کی ہے اور حاکم نے اس کی صحیح بیان کی ہے۔" علامہ عبد الرحمن مبارکپوری فرماتے ہیں: "البدیع نے حلیۃ میں مبسوط الفخر سے، ابن سعد نے ابن ابی الجعد سے اور طبرانی نے الکبیر میں ابن عباس سے اس حدیث کو روایت کیا ہے، اور ایسی ہی ایک روایت الجامع الصغیر میں بھی ہے۔ علامہ سخاوی اور علامہ اسماعیل عجلونی فرماتے ہیں: "اس

۱۳۸ مسند احمد ج ۵ ص ۵۹ السنة لامام احمد

۱۳۹ السنة لابن ابی عاصم حدیث ۲۱

۱۴۰ سلیۃ لابی نعیم ج ۹ ص ۵۳

۱۴۱ اخبار اصہبان لابی نعیم ج ۲ ص ۲۲۶ طبع لیدن ۱۹۳۲

۱۴۲ تاریخ بخاری ج ۴ ص ۴۴۳

۱۴۳ طبقات ابن سعد ج ۱ ص ۱۴۷ روح ۷ ص ۶

۱۴۴ رواہ احمد فی السنة ص ۱۱

۱۴۵ فرائد المجموعۃ للشوکانی ص ۳۲۶

۱۴۶ تمیز الطیب للشیبانی ص ۱۲۲ والاسرار المرفوعة للقاری ص ۱۰۷ وکافی المرقاة للقاری

۱۴۷ حلیۃ الاولیاء لابی نعیم ج ۹ ص ۵۳

۱۴۸ تحفۃ الاحوذی للمبارکفوری ج ۴ ص ۲۹۳

کی تخریج امام احمدؒ، امام بخاریؒ (نے تاریخ میں) ابوغویؒ، ابن السکونؒ اور ابو نعیمؒ نے علیہ میں کی ہے اور امام حاکمؒ نے اس کی تصحیح فرمائی ^{۱۵۱}۔ علامہ ابن الجوزیؒ نے بھی میسرۃ الفخر کی یہ روایت "الوقاء باحوال المصطفیٰ" میں بلا سند و بلا تنقید وارد کی ہے۔ علامہ محمد ناصر الدین الالبانی حفظہ اللہ فرماتے ہیں: "رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ ارشاد کُنْتُ اَوَّلَ النَّبِيِّينَ فِي الْخَلْقِ وَ اٰخِرَهُمْ فِي الْبَعْثِ" ... غنی کر دیتا ہے۔ اس ارشاد مبارک کی سند صحیح ہے ^{۱۵۲}۔ جامع الترمذیؒ میں حضرت ابوہریرہؓ سے جو حدیث مروی ہے وہ اس طرح ہے:

"قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَتَى وَجَبَتْ لَكَ النَّبُوءَةُ؟ قَالَ: وَأَدْمُ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ" ^{۱۵۳}

یعنی صحابہؓ نے سوال کیا کہ "یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم آپ پر نبوت کب واجب ہوئی؟" آپؐ نے جواب دیا: "اس وقت جب کہ آدم علیہ السلام روح اور جسم کے درمیان تھے"۔ امام ترمذیؒ فرماتے ہیں: "هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ غَرِيبٌ مِنْ حَدِيثِ أَبِي هُرَيْرَةَ لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ" ^{۱۵۴}

امام احمدؒ کی روایت کے الفاظ اس طرح ہیں:

"عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَقِيقٍ عَنْ رَجُلٍ قَالَ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَتَى جُعِلْتُ نَبِيًّا؟ قَالَ: وَأَدْمُ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ"

علامہ بیہقیؒ فرماتے ہیں: "اس کے رجال رجال الصبح ^{۱۵۵} ہیں، طبرانیؒ کی اوسط اور بزارؒ میں حضرت ابن عباسؓ کے طریق سے آنے والی روایت اس طرح ہے:

"قَالَ قَيْدٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَتَى كُنْتُ نَبِيًّا؟ قَالَ: وَأَدْمُ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ"

علامہ بیہقیؒ فرماتے ہیں: "اس کی اسناد میں یابر بن یزید الجعفی ہے جو کہ ضعیف ہے" ^{۱۵۶}۔

۱۵۰ المقاصد الحسنة للسخاوی ص ۳۲۰ وکشف الخفاء للعلونی ج ۲ ص ۱۶۹-۱۷۰

۱۵۱ الوقاء باحوال المصطفیٰ لابن الجوزی ج ۱ ص ۳۳

۱۵۲ سلسلۃ الاماد میں الضعیفۃ والموضوعۃ للالبانی ج ۱ ص ۳۱۶-۳۱۷ وج ۲ ص ۱۵۳

۱۵۳ جامع الترمذی مع تحفة الاحوذی ج ۲ ص ۲۹۳ ایضاً

۱۵۴ مجمع الزوائد للبیہقی ج ۲ ص ۲۲۲ ایضاً

جابر بن یزید الجعفی کے متعلق علامہ عجمی فرماتے ہیں: "ضعیف تھا، شیعہ میں غلو کرتا تھا اور مدس بھی تھا۔ ابن حجر بیان کرتے ہیں کہ "ضعیف رافضی تھا۔" علامہ ذہبی فرماتے ہیں: "شیعہ فرماتے تھے کہ صدوق تھا۔ ویح نے بھی جابر کو ثقہ بتایا ہے۔ عبد اللہ بن احمد اپنے والد سے نقل کرتے ہیں کہ یحییٰ القطان نے اسے نزک کیا ہے۔" ابو حنیفہ فرماتے تھے: "میں نے اس سے زیادہ جھوٹا شخص نہیں دیکھا۔" نسائی وغیرہ نے اسے "منزوک" بتایا ہے۔ یحییٰ کا قول ہے کہ "اس کی حدیث نہ لکھی جائے" ابو داؤد کا قول ہے کہ "میرے نزدیک قوی نہیں ہے۔" یحییٰ کا ایک اور قول ہے کہ "کذاب تھا۔" اور وہ کچھ بھی نہیں ہے۔ "بوزجانی" نے اسے "کذاب" بتایا ہے۔ اور زائدہ کا قول ہے کہ "جابر الجعفی رافضی تھا اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے اصحاب کو گالیاں دیتا تھا۔" مزید تفصیل کے لیے الضعفاء والمتروکین للنسائی، تاریخ یحییٰ بن معین، عل لابن خلیل، تاریخ الکبیر للبخاری، تاریخ الصغیر للبخاری، الضعفاء الصغیر للبخاری، مقدمہ صحیح مسلم، معرفة والتاریخ للبسوی، الضعفاء الکبیر للعقیلی، الجرح والتعديل لابن حبان، کامل فی الضعفاء لابن عدی، الضعفاء والمتروکین للدارقطنی، میزان الاعتدال للذہبی، کشف الخثیث عن رمی بوضع الحدیث للعلی، موضوعات لابن الجوزی، مجموع فی الضعفاء والمتروکین لمیروان، تحفة الاحوذی لمبارکفوری، تنزیہ الشریعة المرفوعة لابن عراق الکسانی، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد للہیثمی، تقریب التہذیب لابن حجر، معرفة الثقات للعلی، فہارس مجمع الزوائد للزغلول، سلسلة الاحادیث الصیحة للالبانی اور سلسلة الاحادیث الضعیفة والموضوعة للالبانی وغیرہ کا مطالعہ فرمائیے۔

۵۴۰ الضعفاء والمتروکین للنسائی ترجمہ ۹۵، تاریخ یحییٰ بن معین ج ۳ ص ۲۸۸-۲۹۶، عل لابن خلیل ج ۱ ص ۶۱، تاریخ الکبیر للبخاری ج ۱ ص ۲۱، تاریخ الصغیر للبخاری ج ۲ ص ۹-۱۰، الضعفاء الصغیر للبخاری ترجمہ ۴۹، مقدمہ صحیح مسلم، ۲۰، معرفة والتاریخ للبسوی ج ۳ ص ۳۶، الضعفاء الکبیر للعقیلی ج ۱ ص ۱۹۱، الجرح والتعديل لابن ابی حاتم ج ۱ ص ۴۹، مجروحین لابن حبان ج ۱ ص ۲۰، کامل فی الضعفاء لابن عدی ج ۱ ص ۵۳، الضعفاء والمتروکین للدارقطنی ترجمہ ۱۴۲، میزان الاعتدال للذہبی ج ۱ ص ۳۶۹، کشف الخثیث للعلی ص ۱۲، موضوعات لابن الجوزی ج ۲ ص ۶۲، مجموع فی الضعفاء والمتروکین لمیروان ص ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲،

علامہ اسماعیل عجلونیؒ فرماتے ہیں کہ ”شعبیؒ سے مروی ایک روایت ہے :

”قَالَ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَتَى اسْتَنْبُتَ؟ قَالَ وَادُمُيْنِ الرَّوْحِ
وَالْجَسَدِ حِينَ اخِذَ مِنِّي اَلْئِمْنُكَ“

مولانا عبدالحیٰ لکھنویؒ نے ”الانوار المرفوعة فی الاخبار الموضوعة“ میں علامہ سناؤمی نے
”المقاصد الحسنة“ میں، اسماعیل عجلونیؒ نے ”کشف الحقائق“ میں، ملا علی قاریؒ نے ”مرقاة“ اور
”الاسرار المرفوعة فی الاخبار الموضوعة المعروف بـالموضوعات الکبریٰ“ میں اور علامہ شیخ محمدناظر الدین
الالبانی حفظہ اللہ نے ”سلسلة الاحادیث الضعیفة والموضوعة“ میں اس سلسلہ کی مختلف
احادیث نقل کرتے ہوئے ان سے استشہاد کیا ہے، لیکن ان احادیث سے ہرگز یہ نہیں
سمجھنا چاہیے کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی ذات مبارک تمام ذوات سے قبل پیدا کی گئی تھی،
یا تخلیق آدم سے قبل آپ بحیثیت نبی موجود تھے یا دنیا میں تشریف لانے سے
قبل آپ اللہ تعالیٰ کے پاس بحیثیت نبی موجود تھے یا آپ کی پیدائش بحیثیت نبی ہی ہوئی تھی وغیرہ
حدیث، تاریخ و سیر کے ذخائر میں مذکور یہ شواہد صریح و صحیح آثار اس امر پر شاہد ہیں کہ آپ
کو چالیس سال کی عمر میں نبوت سے سرفراز فرمایا گیا تھا۔ جن روایات میں حضرت آدم علیہ السلام کی تخلیق
سے قبل آپ کا نبی ہونا مروی ہے ان روایات کا حقیقی یا لفظی معنی لینا درست نہیں ہے، بلکہ ان
سے مراد تو یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے جب سب سے پہلے قلم کھینچا اور اسے تاقیام قیامت
کا ثبات کی ہر شے کی تقدیر لکھنے کا حکم دیا تو اسی وقت قلم تقدیر نے حکم الہی لوح محفوظ میں نبی صلی
اللہ علیہ وسلم کی پیدائش اور ان کی بعثت وغیرہ کے متعلق بھی لکھا تھا اور بلاشبہ اس وقت تک
خالق کائنات کے حضرت آدم علیہ السلام کو تخلیق کرنے کے ارادہ سے، ملائکہ بھی واقف نہ تھے،
جو کہ متفقہ طور پر آدم علیہ السلام سے قبل کی مخلوق ہیں۔ مختلف علمائے اسلام نے روایات کی
اس گتھی کو سلجھانے کی حتی المقدور کوشش کی ہے مثلاً علامہ تاج الدین ابی نصر عبد الوہاب بن علی
بن عبد الکافی السبکیؒ دم ۷۷۰ھ فرماتے ہیں :

۱۵۸ھ کشف المقادیر للعجلونی ج ۲ ص ۱۶۹-۱۷۰

۱۵۹ھ الانوار المرفوعة ص ۲۵، المقاصد الحسنة للسناوی ص ۲۲۷، کشف المقادیر للعجلونی ج ۲ ص ۱۶۹-۱۷۰،
الاسرار المرفوعة للقاری ص ۱۶۹، سلسلة الاحادیث الضعیفة والموضوعة للالبانی ج ۱ ص ۳۱۶-۳۱۷ وج ۲
ص ۱۱۵ وغیرہ۔

”جب میں نبوت کتنا ہوں تو اس سے مراد اس کا وصف ہوتا ہے۔ اس سے مراد ہرگز یہ نہیں ہوتی کہ موصوف موجود بھی ہو جب آپ کو ولادت کے چالیس سال بعد نبوت ملی تھی تو کیسے طرح ممکن ہے کہ آپ کو آپ کے وجود یا ارسال سے قبل ہی اس سے متصف کر دیا جاتا؟“ ۱۶۹ علامہ محمد ناصر الدین الالبانی حفظہ اللہ فرماتے ہیں:

”احادیث“ بَكُنْتُ اَوَّلَ النَّبِيِّينَ فِي الْخَلْقِ وَ اُخِرَهُمْ فِي الْبَعْثِ“ یا

”كُنْتُ نَبِيًّا وَاَدَمُ مَيِّنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ“ ...

قطعاً اس بات کی دلیل نہیں ہیں کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کو اللہ تعالیٰ نے سب سے پہلے پیدا کیا تھا جیسا کہ بعض لوگوں کا گمان ہے، اور یہ بات یا دنی تا مل ظاہر و واضح ہے، ۱۷۰ علامہ اسماعیل عیونوفیؒ فرماتے ہیں:

”وارد ہوا ہے کہ“ اِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰی خَلَقَ اَدَمًا قَابِلًا قَبْلَ الْاَجْسَادِ“ (یعنی بے شک

اللہ تعالیٰ نے جسوں سے قبل ارواح کو پیدا کیا، تو اس حدیث سے مراد آپ کی اپنی روح شریفہ کی تخلیق کی طرف آپ کا اشارہ ہو سکتا ہے یا یہ بھی ممکن ہے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے ایسا حقیقتاً فرمایا ہو اور حقائق کی معرفت سے ہماری عقلیں قاصر ہوں۔“ ۱۷۱

اور علامہ حافظ ابن تیمیہؒ فرماتے ہیں:

”اللہ تعالیٰ نے تمام آسمانوں اور زمین اور جو کچھ ان کے بیچ میں ہے، چھ دنوں میں پیدا کیا اور آخری تخلیق جمعہ کے روز فرمائی، اس روز آدم علیہ السلام کو پیدا کیا اور وہ اللہ تعالیٰ کی آخری مخلوق تھے، انہیں جمعہ کے دن عصر کے بعد پیدا کیا گیا اور بنی آدم کے سردار محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہیں — آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: ”رَبِّیْ عِنْدَ اللّٰهِ لَمْ يَكُنْ تَوْبَ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ وَ اِنَّ اَدَمَ لَمُنْجِدٌ فِيْ طِيْنَتِهِ“ اس سے مراد یہ ہے کہ میری نبوت اس وقت ہی مکمل دی گئی تھی جب کہ آدم علیہ السلام میں روح بھی نہیں بھونکی گئی تھی جس طرح کہ اللہ تعالیٰ اپنے بندہ کا رزق، اس کی موت، اس کا عمل، اس کا شقی یا سعید ہونا وغیرہ جنین کی تخلیق اور اس میں روح پھونکنے سے قبل ہی مکمل دیتا ہے“ ۱۷۲ (جاری ہے)

۱۶۹ کشف الغطاء للعجلونی ج ۲ ص ۱۶۹-۱۷۰ سلسلۃ الاحادیث الضعیفۃ والموضوعة للالبانی ج ۲

۱۷۰ کشف الغطاء للعجلونی ج ۲ ص ۱۷۰

۱۷۱ مجموع فتاویٰ للشیخ الاسلام ابن تیمیہؒ ج ۱ ص ۹۷-۹۸